

ББК 63.3 (4): 66.4

ТРИ ХВИЛІ РОЗШИРЕННЯ НАТО НА СХІД ЄВРОПИ: ДО ПИТАННЯ ПРО ІНТЕРЕСИ АЛЬЯНСУ В РЕГІОНІ*К.Г.Головіна***АНОТАЦІЯ**

У статті досліджується еволюція поглядів на розширення Альянсу після «холодної війни». Визначаються мотиви трьох хвиль розширення НАТО на Схід Європи та інтереси Альянсу в регіоні. Автор аналізує складнощі, з якими зіштовхується НАТО, розширюючи свої кордони та перспективи майбутніх розширень.

Ключові слова: Північноатлантичний альянс, розширення НАТО, міжнародна безпека, Східна Європа, Росія.

Розпад СРСР, в результаті якого зник традиційний суперник НАТО, призвів до дискусії про нові контури системи європейської безпеки. Розширення Альянсу на Схід Європи більшість дослідників розглядає, як одне з головних спірних питань у відносинах між Росією і Заходом. Історія дискусій про розширення НАТО свідчить про те, що інтереси Альянсу в регіоні Східної Європи пережили певну еволюцію з кінця 90-х років ХХ ст. Раніше, саме логіка «холодної війни» визначала доцільність прийняття до організації тих чи інших членів. Сьогодні мотиви НАТО суттєво змінилися. Проблема безпеки вже існуючих членів альянсу та політичне маневрування стає визначальним в питанні розширення організації. Як і два десятиліття тому, вступ до Альянсу нових членів з числа країн колишнього соціалістичного табору, сьогодні гостро впливає на політичний клімат усього європейського континенту. Автор, застосовуючи поняття Східна Європа, дотримується історіографічної традиції за якою коло країн що прийнято включати в цей регіон, набагато ширше ніж суто географічне визначення. Тобто, в геополітичному контексті до регіону Східної Європи ми відносимо всі країни з соціалістичним минулим розташовані на континенті.

Діяльності Альянсу в регіоні також присвячено багато робіт західних вчених: Дж. Бейлса [1], Г. Кіссінджера [2], П. Гордона [3], Дж. Кеннана [4], Ф. Умбаха [5] та інших. Вони розглядають проблему розширення блоку з позицій глобалізму. Сьогодні існує багато російських наукових центрів, які займаються проблемами атлантизму. Принципове значення російські дослідники приділяють впливу подібного розширення кордонів НАТО на національну безпеку РФ. Серед них: А. Арбатов [6], Е. Кузнецова [7], Г. Пещеров [8], І. Егоров [9], Ю. Пахомов [10], С. КОРТУНОВ [11], та інші. Між іншим, існує багато моментів, що на сьогодні залишаються не визначеними. Серед них – еволюція інтересів Альянсу у східноєвропейському регіоні після завершення «холодної війни».

Тема розширення НАТО у східноєвропейському напрямку базується на ґрунтовній джерельній базі. Джерельна база дослідження представлена офіційними документами Альянсу, чисельними російськими та закордонними періодичними виданнями, офіційними промовами та інтерв'ю. Серед періодичних видань найбільш корисними є: «Независимая газета», «Дипломатический вестник», «Известия», «Международная жизнь» та інші. А також, офіційне періодичні видання Альянсу – «NATO Review», що виходить у Брюсселі.

Мета цієї статті, визначити мотиви розширення НАТО на Схід Європи та інтереси Альянсу в регіоні, виявити складнощі пов'язанні з трьома хвилями розширення, та окреслити перспективи майбутнього приєднання країн регіону до блоку.

Слід зазначити, що розширення НАТО не було чимось неминучим та наперед визначеним. Навпаки, на Заході на початку дев'яностих років ХХ століття серед більшості експертів переважала думка, що Альянсу розширяться не варто. А сама Росія була не проти вступити до НАТО. Також, на початковому етапі побудови нових відносин, російська сторона не заперечувала щодо можливого вступу східноєвропейських держав в НАТО [12].

В наступні роки, негативне ставлення до розширення НАТО на Заході не зникло. Наприклад, видатний американський вчений Дж. Кеннан у 1997 році попереджав, що розширення Альянсу може стати «роковою помилкою» [13]. Оскільки головним мотивом експансії НАТО вважалось поширення гарантій безпеки на країни Центральної та Південно-Східної Європи, критики розширення застерігали, що такий крок може мати сенс лише за умови, якщо Росія знову становитиме загрозу для держав цього регіону. Частина ж експертів висловлювала занепокоєння, що запрошення до Альянсу нових членів змусить політичні еліти пострадянських республік, які не потрапили до блоку, посилювати співпрацю з Москвою [14].

В 1990 році в НАТО велась жвава дискусія навіть з приводу присутності в блоці об'єднаної Німеччини, вже не кажучи про розширення за рахунок країн ЦПСЄ. Вступ колишніх країн соціалістичної орієнтації до НАТО не згадується в жодному з документів Альянсу початку 90-х років ХХ століття, а в Лондонській декларації 1990 року йде мова лише про те, що країни-члени ОВД не є противниками НАТО, та отримують пропозицію створити постійні дипломатичні відносини з Альянсом [15].

Отже, якщо у 1991 році перспектива розширення в Альянсі користувалась незначною підтримкою, то у 1993-1994 рр. ця тема була вже актуальною для більшості політиків Заходу. Слід відзначити, що ініціатива розширення блоку виходила з США, а не з Європи. На президентських виборах 1992 року в США переміг кандидат від демократичної партії Білл Клінтон. Новий американський лідер розуміє, що Росія вже не є заклятим ворогом Заходу, і в найближчому майбутньому їм не стане, а на території країн, що раніше знаходились під впливом СРСР, утворився певний ідеологічний вакуум. Про можливість розширення Б.Клінтон вперше згадав у квітні 1993 р. на церемонії відкриття музею Голокосту у Вашингтоні. Значний вплив на Б.Клінтона, саме в цей час, справили заклики президентів Чехії та Польщі В.Гавела та Л.Валенси, які до цього не зустріли підтримки своїх ідей від попереднього президента США Дж. Буша-старшого. Згодом, у своїй промові в Празі (12 січня 1994 року) Б.Клінтон заявив, що відтепер питання полягає «не в тому, чи буде НАТО розширюватись», а в тому, «коли і як це станеться» [16].

Першим кроком було створення у січні 1994 року програми «Партнерство заради миру». Відносно поміркована програма надавала країнам можливість, не набуваючи членства в НАТО, брати участь у військових навчаннях блоку [17]. Запровадження програми «Партнерство заради миру» стало свідченням відмови країн НАТО від ідей реанімації довоєнних концепцій: створення «буферної зони» чи «санітарного коридору» на кордоні з Росією. Після того, як у грудні 1994 року міністри закордонних справ країн-учасниць ухвалили відповідне рішення, протягом 1995 року союзники вивчали усі "за" та "проти" майбутнього вступу нових членів. У результаті було підготоване "Дослідження з питань розширення НАТО", яке у вересні 1995 року було передане зацікавленим країнам-партнерам і оприлюднене. Викладені у Дослідженні принципи стали підґрунтям відкритого підходу НАТО до запрошення нових членів. В дослідженні зазначається що, «розширення НАТО є подальшим кроком до основної мети Альянсу – вдосконалення безпеки і поширення стабільності на весь євроатлантичний регіон» [18].

Для Альянсу розширення могло стати виправданням свого подальшого існування після завершення «холодної війни», демонстрацією гнучкості, схильності до змін, що

продиктовані плином часу. На думку Г. Кіссінджера, розширення НАТО надало б тодішньому президенту США Б. Клінтону власне місце в історії, в якості архітектора нової системи безпеки, що була покликана захистити новостворені демократії [19]. Більше того, адміністрація США підтримала ідею величезного морального боргу Заходу перед країнами Східної Європи, яких зрадили і кинули напризволяще у 1939-1941 рр., 1945, 1948, 1956 і 1968 рр. Завдяки цій ідеї, колишніх радянських союзників у Східній Європі, приймали в НАТО в якості нових членів з більшим ентузіазмом, ніж ті країни, які не стали жертвами сталінського правління, як, наприклад, Словенія. І хоча в даному контексті моральна і політична підтримка процесу демократизації була скоріше мотивацією розширення, аргумент був схвально сприйнятий американською елітою [20].

Однак, було б не логічно зводити все до інтересів ВПК провідних країн Альянсу. Експансія НАТО на Схід відповідала перш за все національним інтересам США. Сьогодні, роль НАТО все більше зводиться до функції головного інструменту політики Вашингтону. Враховуючи визнання політико-економічного лідерства Німеччини в Європі, розширення Альянсу повинно було стати важливим фактором забезпечення економічних інтересів США в Східній Європі, на противагу впливу ЄС і Німеччини.

Перша хвиля розширення НАТО відбулась на Мадридському саміті 1997 р. До блоку були запрошені Чехія, Угорщина та Польща, які стали повноправними членами союзу 12 березня 1999 року. Це рішення було прийнято, як компроміс між двома крайніми позиціями: а) прийом п'яти нових членів (за це ратувала Франція) і б) відмова від будь якого розширення за рахунок країн Східної Європи. Щоб вдовольнити прагнення французів та італійців у підсумковому документі в Мадриді в алфавітному порядку (англійський алфавіт) були згадані ще Румунія і Словенія. [21]. Ці дві країни були виділені, як серйозні кандидати і можливість їх членства повинна була бути розглянута пізніше. Крім геополітичних міркувань, викладених вище, центральноєвропейський раунд розширення НАТО в 1999 р. виконав ще одну мету. Три держави Центральної Європи, прийняті тоді в НАТО, включили в інтегровану військову структуру Альянсу приблизно 200 тис. солдатів. Це майже стільки ж, скільки налічував до того часу військовий контингент США, виведений з Європи з часів закінчення «холодної війни». Таким чином, введення нових членів до складу НАТО в 1999 р. деякі дослідники розглядають як часткове заміщення військ США в Європі [22].

Друга хвиля розширення співпала з проведенням Празького саміту 2002 р., тоді до НАТО запросили ще 7 держав: Литву, Латвію, Естонію, Болгарію, Румунію, Словенію та Словаччину. Які офіційно увійшли до складу Альянсу у квітні 2004 року.

І останніми, з включених на сьогодні держав до НАТО, стали Албанія та Хорватія, які були прийняті до Альянсу у квітні 2009 р., вони склали третю хвилю розширення [23].

У зв'язку з першими трьома хвилями розширенням НАТО, та, прогнозованою більшістю західних експертів можливою четвертою хвилею, слід визначити, яку ж мету переслідує Альянс і які його інтереси в регіоні Східної Європи?

У своїй доповіді у Вест-Пойнті, в травні 1997 року, президент Б.Клінтон виділив такі засади для розширення:

- Розширення зміцнить Альянс в протистоянні викликам безпеці у XXI столітті, конфліктам, що загрожують всьому світу.
- Експансія Альянсу відповідає інтересам збереження завоювань демократії у Східній Європі.
- Можливість вступити до лав Альянсу заохочує потенційних країн-учасниць розв'язувати свої конфлікти лише мирним шляхом.

- Разом з програмою «Партнерство заради миру», розширення НАТО сприяє ліквідації штучної водороздільної лінії в Європі і об'єднує Європу на принципах стабільності [24].

Отже, з історичної точки зору, стратегія Вашингтону була правильною, тому що, як свідчить історія, коли Східна Європа перебуває у нестабільності, весь континент стає уразливим для конфліктів. Так, обидві світові війни розпочалися в цьому регіоні. Тому Захід запропонував власну програму по стабілізації регіону. Налагодженню тісних зв'язків між країнами Центрально-Східної Європи і НАТО в значній мірі сприяв факт поступового виходу східноєвропейських країн з-під впливу Росії.

Для Альянсу розширення несло в собі три групи складнощів:

- По-перше, воно могло послабити, або порушити баланс прийняття рішень в середині самої організації.

- По-друге, розширення потребувало значних витрат.

- По-третє, розширення могло зіпсувати взаємовідносини між НАТО та Росією.

Найбільша небезпека полягала саме у впливі розширення на взаємовідносини з Росією. США розуміли, що вступ нових країн до НАТО повинен відбуватись таким чином щоб, «по-перше Захід не ізолював Росію, а по-друге, щоб розширення не стало причиною самоізоляції з боку Росії» [25]. Єдиною причиною того, що вступ Польщі, Угорщини та Чехії було відкладено на 1997 рік, стало небажання послабити позиції президента Єльцина напередодні виборів 1996 року. Хоча, більшість російських політиків впевнені, що думку Росії на той момент ніхто не враховував [26]. Отже, важливим питанням для Альянсу є не лише якісна сторона розширення (це стосується передусім Словаччини, Болгарії та Румунії), а й вплив, який спричинить таке розширення на відносини з Росією. Прийнявши три Балтійські країни в березні 2004 року, НАТО включив до себе частину території колишнього СРСР. Відтепер, кордон НАТО проходить у безпосередній близькості до Санкт-Петербурга. Міністр закордонних справ Росії І. Іванов підтвердив негативне ставлення Росії до подібних кроків НАТО, заявивши що: «ми не розглядаємо НАТО як противника, але тут питання стоїть набагато ширше – необхідно побудувати Європу ХХІ століття єдиною і стабільною для всіх» [27].

Процес подальшого розширення НАТО на Схід, зіштовхується також з проблемою надання гарантій. Згідно з основним принципом Вашингтонського договору, викладеним у статті 5, всі учасники повинні розцінювати напад на будь-яку іншу країну Альянсу, як напад на власну територію. Фактично, країни беруть на себе зобов'язання вступити у війну з агресором. Проте, викликає сумнів готовність всіх держав-членів НАТО вступити у війну, захищаючи одну зі східноєвропейських країн. Теж саме можна сказати і про гарантії ядерної безпеки. Можливо, саме тому, «стара Європа», на відміну від США, більш стримано ставиться до прийняття нових членів.

Російські дослідники-атлантисти впевнені, що в останні роки виникла тенденція до «розмивання Альянсу», тобто відсутності єдності в середині організації. На їх думку, Альянс став іншим. [28]. Не вбачаючи в великих європейських країнах серйозних гравців, новоприйняті члени НАТО в першу чергу орієнтуються на США.

Тепер ми пропонуємо зупинитись на факторах, які відіграли важливу роль у прагненні власне східноєвропейських країн потрапити до лав Альянсу. Слід зауважити, що на початку 90-х років, коли в середині Альянсу навіть ніхто не думав про подібне розширення, така ініціатива вже була присутня в урядових колах більшості країн з соціалістичним минулим.

Так, у країн ЦПСЄ існувало декілька мотивів для вступу до НАТО:

По-перше, це страх, що базувався на негативному досвіді відносин з СРСР. Достатньо пригадати Угорщину у 1956 р., Чехословаччину у 1968 р., Польщу у 80-х рр., або приєднання країн Прибалтики. Отже, певна недовіра до Москви, як

правонаступниці СРСР, зберігалась. У зв'язку з цим російський дослідник С. Картунов вважає, що «чим активніше Росія чинила опір вступу в Альянс нових членів, тим сильніше було їх бажання туди вступити» [29]. З ним погоджується і український дослідник атлантизму Ю. Пахомов, бо на його думку «країни Східної Європи зацікавились вступом до НАТО через елементарне русофобство». Саме з цих позицій він розглядає і прагнення вступити до НАТО України [30].

По-друге, вступ до НАТО для країн Центрально-Східної Європи не був чимось принципово новим. Запрошення до блоку ще раз засвідчило, що на Заході їх знову вважають рівноправними партнерами. Зі слів тодішнього прем'єр-міністра Чехії Вацлава Клауса, розширення Альянсу – це «повернення до євроатлантичної цивілізації, до якої ми завжди належали і звідки були на декілька десятиріч насильно витіснені. Зрештою, членство в НАТО вважається остаточним підтвердженням того, що попередні часи скінчилися» [31].

По-третє, дуже важливим є і економічна складова подібної взаємодії з НАТО. Вступ до Північноатлантичного альянсу є для іноземних інвесторів ознакою стабільності та безпеки. Про це свідчить зростання кількості прямих інвестицій в Чехію, Польщу та Угорщину. У 1992-1997 рр. середня кількість річних капіталовкладень в економіку цих країн складала 7,1 млрд. доларів, а у 1998-2003 (після їх вступу до НАТО) сума інвестицій вже дорівнювала 14,6 млрд. [32].

По-четверте, важливу роль грає питання безпеки. З фінансової точки зору колективна безпека дешевше, ніж оборона власними резервами.

По-п'яте, країни вбачали в Альянсі шлях на удосконалення армії.

Розмірковуючи про мотиви вступу країн ЦПСЄ до НАТО, всі дослідники сходяться на думці, що для цих країн вступ до Альянсу був лише «проміжною ланкою» на шляху до ЄС. Приєднання до НАТО бачиться урядами цих країн, як найбільш короткий та легкий шлях вступу в європейські структури [16].

60-та річниця НАТО ознаменувалась тим, що загальна кількість членів Альянсу досягла 28. Саміт НАТО в Страсбурзі-Кілі 2 та 3 квітня 2009 року продемонстрував, що це, ще не кінець експансії блоку і слід чекати наступного розширення. Крім того, на саміті була підтверджена тенденція руху Альянсу в напрямку Західних Балкан. У Декларації саміту конкретно згадуються навіть троє нові потенційно можливі члени Альянсу – Македонія, Боснія і Герцеговина, та Чорногорія. У той же час, в Декларації схвалена прихильність Сербії ідеям «інтеграції в євроатлантичне співтовариство» і міститься заклик до Сербії підтримувати «зміцнення миру і безпеки в Косово». Ці формулювання відображають плани подальшого розширення та просування Альянсу в бік Балкан, протягом наступного десятиліття, з урахуванням складнощів внутрішньорегіонального характеру. В той же час, ніяких конкретних кроків щодо прийняття в НАТО України та Грузії зроблено не було. Саміт 2009 р. фактично призупинив просування НАТО на Схід Європи за рахунок країн СНД.

Найбільш вірогідним кандидатом для вступу до Альянсу сьогодні залишається Чорногорія. Відокремившись від Сербії і будучи найбільш політично стабільною та економічно розвиненою з числа балканських держав, не включених до НАТО, Подгориця має великі шанси на євроатлантичну інтеграцію. Що стосується Боснії і Герцеговини, то навряд чи можна на даному етапі говорити про можливість її вступу до Північноатлантичного альянсу. Боснія залишається занадто нестабільною в політичному і економічному плані державою, розділеною до того ж за етнічним принципом на сербську, хорватську і мусульманську частини. Окремі труднощі виникають при інтеграції в НАТО і в Македонії, причому тут мова йде переважно про протиріччя формального характеру. Ця країна вже до 2008 року повністю завершила свою підготовку до вступу в альянс в рамках ПДЧ, і на саміті НАТО в Бухаресті очікувалося, що вона буде названа разом з Албанією і Хорватією в числі країн,

націлених на приєднання до Північноатлантичного союзу в найближчий час. Однак інтеграція Македонії в НАТО була несподівано припинена через заперечення з боку Греції. Греки наполягають на зміні назви македонської держави, для того щоб уникнути виникнення можливої двозначності [35].

Отже, просування НАТО на Схід стало найважливішим елементом, що виправдовує існування організації після закінчення «холодної війни». Гіпертрофований «атлантизм» став характерною рисою ідеології посткомуністичних еліт країн Східної Європи. Неважко передбачити, що нова політика Альянсу, буде цілком узгоджуватись зі змінами в зовнішньополітичній доктрині США, зміцненням позицій Франції в НАТО і з прагненням багатьох її членів поліпшити відносини Альянсу з Російською Федерацією. Наміри більшості країн Західної Європи щодо розширення НАТО вельми неоднорідні. Але, у майбутньому є вірогідним поглиблення співпраці Альянсу з країнами регіону, та пошук компромісних варіантів співпраці з РФ.

Проблема розширення НАТО на Схід потребує подальшої уваги дослідників, особливо це аспект впливу подібного розширення на політичний клімат в регіоні Східної Європи.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется эволюция взглядов на расширение Альянса после «холодной войны». Определяются мотивы трех волн расширения НАТО на Восток Европы и интересы Альянса в регионе. Автор анализирует сложности, с которыми сталкивается НАТО, расширяя свои границы и перспективы будущих расширений.

Ключевые слова: Североатлантический альянс, расширение НАТО, международная безопасность, Восточная Европа, Россия.

SUMMARY

This article studies the evolution of views on Alliance expansion after the "cold war." Motives of the three waves of NATO expansion to Eastern Europe and the interests of Alliance in the region are defined. The author analyzes the difficulties faced by NATO, expanding its borders and the prospects of future expansions.

Key words: NATO, NATO expansion, international security, East Europe, Russia.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Бейлс Дж. Европейская безопасность после 11 сентября 2001 г. / А. Дж. Бейлс // Мировая Экономика и Международные Отношения. – 2003.- № 6.- С.55-58.
2. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? / Г. Киссинджер. – М., 2002. – 352 с.
3. Gordon P. Bush-Putin: The End of the End of the Cold War / P.H. Gordon // Handelsblatt. – 2001. – 13 Nov.
4. Kennan G.F. A Fateful Error/G.F.Kennan // The New York Times. – 1997. – 5 Feb.
5. Умбах Ф. Россия и Расширение НАТО на Восток – интеграция, кооперация или изоляция? / Внешняя политика России от Ельцина к Путину. – М., 2002.
6. Арбатов А. Безопасность: Российский выбор/ А.Г. Арбатов. – М., 1999.
7. Кузнецова Е. НАТО: Тенденция к размыванию альянса / Е. Кузнецова // Международная жизнь. – 2004.– №4-5 – С. 83-90.
8. Пещеров Г. Расширение НАТО и национальная безопасность России: философский аспект // Власть. – 2011.– № 8 – С. 99-101.
9. Егоров А. Российский фактор в дипломатической позиции Германии по вопросу расширения НАТО в 1990-е годы // Международная политика. – 2002. – № 2. – С. 65-68.

10. Пахомов С. Продвижение НАТО на Восток: реальность и мифологизация // Актуальные проблемы международных отношений. – 2003. – Вип. 40. – С. 3-8.
11. Кортунув С. Имперские амбиции России и национальные интересы. Новые измерения внешней политики России / С.В.Кортунув. – М., 1998. – С. 139-169.
12. Козырев В.А. Преображение / А.В. Козырев. – М., 1994. – С. 202.
13. Kennan G.F. A Fateful Error / G.F.Kennan // The New York Times. – 1997. – 5 Feb. – С. 9.
14. Умбах Ф. Россия и расширение НАТО на Восток – интеграция, кооперация или изоляция?/Внешняя политика России: от Ельцина к Путину. – М., 2002. – С. 96.
15. Declaration on a transformed North Atlantic Alliance issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council (The London Declaration)/ North Atlantic Treaty Organization. – Brussels, 2010. – С. 21.
16. Waller D., McAllister J.F.O. How Clinton decided on NATO expansion // The Time. – 1997. – Juli 14. – С. 8.
17. Клинтон Б. Моя жизнь. Перевод с английского / Б. Клинтон. – М., 2005. – С. 401.
18. Дослідження з питань про розширення НАТО // НАТО. Довідник. – К., 1997. – С. 98.
19. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? / Г. Киссинджер. – М., 2002. – С. 112.
20. Беблер А. Как далеко пойдет расширение НАТО? // Актуальные проблемы Европы. – 2010. – № 3. – С. 24.
21. NATO Summit Madrid, Spain - 8-9 July 1997 // NATO Review. – Brussels, 1997. – С. 8.
22. Беблер А. Как далеко пойдет расширение НАТО? // Актуальные проблемы Европы. – 2010. – № 3. – С. 19.
23. Открытость Североатлантического союза: Процесс расширения НАТО. Процесс присоединения // Справочник НАТО. - Брюссель, 2001. – С.16.
24. Remarks by the President at the United States Military Academy. Commencement/The White House. W., 1997. 31 Jul. – Режим доступа: <http://clinton2.nara.gov>.
25. 25. Presidential Tribute to Gerald Ford, A. Secretary of State Madeleine K. Albright / Federation of American Scientists. – 1997. 18 April. – Режим доступа: <http://www.fas.org/M.HonArc>.
26. Примаков Е. Годы в большой политике / Е. Примаков. – М., 1999. – С.96.
27. Иванов И. Россия в современном мире. Ответы на вызовы XXI века: статьи и выступления / И.С. Иванов. – М., 2004. – С. 45.
28. Кузнецова Е. НАТО: Тенденция к размыванию альянса / Е. Кузнецова // Международная жизнь. – 2004.– № 4-5. – С. 84.
29. Кортунув С. Имперские амбиции России и национальные интересы. Новые измерения внешней политики России/ С.В.Кортунув. – М., 1998. – С. 145.
30. Пахомов С. Продвижение НАТО на Восток: реальность и мифологизация // Актуальные проблемы международных отношений. – 2003. – Вип. 40. – С. 4.
31. Klaus V. The Importance of NATO Enlargement to the Czech Republic / V. Klaus. – Praha, 1997. – Режим доступа: <http://www.vlada.cz/scripts/detail.php?pgid>.
32. За даними UNCTAD Handbook of Statistics 2004 / United Nations. – N.Y. 2005. – С. 16.
33. Strasbourg/Kehl Summit Declaration. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Strasbourg/Kehl. – 2009. 4 April. – Режим доступа: <http://www.nato.int/cps/en/natolive/news>
34. Waller D., McAllister J.F.O. How Clinton decided on NATO expansion // The Time. – 1997. – Juli 14. – С. 18.
35. Белоногов А. Перспективы расширения программ партнерства НАТО в XXI веке: постсоветское пространство, Балканы, «контактные страны» // Известия

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, № 3(53), 2013 р.

Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. –
2010. – № 124. – С. 303.

Надійшла до редакції 22.10.2013 р.